

SZOMRÁKY BÉLA

Intézet a határon

– Gorizia és a Közép-európai Kulturális Találkozók Intézete –

DOSSZIÉ

Az egykori császárok és királyok ajándékaikkal nemcsak a megajándékozottaknak szereztek örömet, de a későbbi korok filológusainak is, már ha adománylevelet is irattak. A különlegesség tekintetében III. Ottó Ravennában, 1001 áprilisában kelt adománylevele ugyan nem vetekszik a mi I. Andrásunkéval, de ahogy a mai székesfehérváriak büszkén ismernek városuk nevére az 1055-ös „feheruuru rea meneh hodu utu rea”-ban, úgy a goriziaiak is a bajor császárában: „Damus et donamus... medietatem unius ville que Sclavorum lingua vocatur GORIZA...” A latin szöveg egy ma olasz városról tesz említést, amelynek neve a dokumentum bizonyossága szerint is szláv eredetű, és amelynek sok-sok évszázadon keresztül a német neve volt ismert: Görz; hiszen 1500-tól 1918-ig a Habsburg Birodalomhoz, illetve az osztrák–magyar államhoz tartozott, de már 1500 előtt is szoros szálak fűzték Karintiához, Tirolhoz, Belső-Ausztriához, a hozzánk közel eső Grazhoz. A latin, olasz, szláv, német, osztrák, magyar alpmelléknevek kaval-kádjából már csak egy hiányzik: a friuli.

S a földrajzi támpontok közül egy folyó neve (ennek a völgyében fekszik a város): az Isonzo, amely nekünk, magyaroknak már soha nem lesz „Izónco”, még az italianistának is az „isonzóó”-ra bicsaklik a nyelve. Főnevek és mellénevek mind arról árulkodnak, hogy Gorizia az egykori és a mindenkori Mitteleuropa egyik kulcsvárosa. 33 éve mindenesetre a közepe.

Történelem – három világ határán

„Jelentéktelen város, kevéske erőforrással, az iparnak nem ad teret, a közlekedési útvonalakon kívül esik, nem rendelkezik a felemelkedéshez szükséges kézműiparral, művészetekkel, kereskedelemmel.”

E sorok megszülethettek volna a második világháború után is, de az utazó elé táruló képet még 1836-ban, néhány évtizeddel a város aranykora után vetette papírra egy illusztris vendég, de La-Rochefoucauld gróf. A virágzó osztrák városkát egyébként épp az ő honfitársai tették tönkre a napóleoni háborúkban. A „jelentéktelen város” mögött akkor már ezer, közvetlen környezete mögött kétezer év történelem állt.

Gorizia látképe, 1865-ben készült litográfia

Krisztus előtt 202-ben hódították meg a területet a rómaiak. I. sz. 568-ban telepedtek le itt a longobárdok, székhelyük a közeli Cividaleban volt (...). Miközben Kis Pipin és Nagy Károly frankjai meghódítják Friulit, az isonzói területek Karintiába tagolódnak be. És mégis, az említett adománylevelet az aquileiai pátriárka kapja, vagyis a velencei főpap, aki Rómát képviseli. Északnak és Délnek egyaránt alávetve igyesszik városát, Goriziát nagyvárossá tenni az Eppenstein család. Az 1090-ben Karintia hercege címet kapott família egyik sarja már 1117-ben Gorizia grófja. A család ügyesen politizál, a grófság területe Salzburg rovására növekszik, és ha hűbérurakkal, a mindenkor aquileiai pátriárkával nem tudnak megegyezni, el-elrabolják, az egyiket meg is ölik. A velenceiek hatalmát ellensúlyozandó az Alpokon túli Tirossal lépnek politikai unióba. Az 1300-as évek elején megáll a felemelkedés. 1500-ban az Eppenstein-ház kihal, egy előző örökösödési paktum révén a Habsburgok legitimálják az Isonzo-vidék megszállását. Ez már sok a „Serenissimá”-nak, a velenceiek támadásba lendülnek, és kifosztják a várost (a derék goriziaiak viszont sem akkor, sem azóta nem verik le a vár kapuja felett pompázó szárnyas oroszlánt, Velence jelképét; ők tudják, miért). Egy év múlva a Habsburgok visszafoglalják, de Gorizia immár nem független, önálló grófság, hanem Belső-Ausztria része, az udvar Grazban van.

Mindenesetre fejlett területekhez kapcsolódik, a közlekedésben is átveszi Cividale szerepét, ekkor, vagyis az 1600-as években válik igazi várossá. A környező hegyeket szlovének lakják, a síkságot ladinok (rétorománok), a városban a kézművesek németek, a közigazgatás is az ő kezükben van. A németek vagy az elnémetesedett helyi lakók kulturális befolyása erős, de erősödik a velencei kultúra hatása is, a jezsuiták iskolákat alapítanak, létrejön a Collegium. Ausztria féltékenyen őrzi primátusát, de a tanítás már olaszul fo-

lyik. A mecénások között a Coroninik, Fumagallik mellett magyar származású főurakat is találunk: Gyulaiakat, Záhonyi Rittereket.

Mária Terézia és II. József reformjai jótékonyan hatnak a városra, a hűbérurak szerepét császári kinevezésű főtisztviselők veszik át. Érsekség, zsinagóga, Kulturális Akadémia épül, manufaktúrák születnek, az emberek újságot olvasnak, színházba járnak, ahol megfordul Goldoni, Lorenzo da Ponte, Casanova is. A trieszti kikötő miatt a város elszigetelődik, de igazi katasztrófával a napóleoni háborúk sújtják.

Két körülmény ad lendületet a múlt század derekán a fejlődésnek: a Birodalom déli szárnyvonalán Goriziába érkező

vasút (1860) és a felvilágosult – osztrák – törvények (jogegyenlőség az állam összes etnikuma számára – 1867). Erre a jogegyenlőségre nagy szükség is lenne, hiszen a régióban éleződnek az ellentétek. Ugyanis a szlovén polgárság is megindul a fejlődés útján, ráadásul az egyházmegye szinte minden püspöksége szlovén, akárcsak a hívek többsége. A városi polgárság és a paraszti tömegek, az (olasz) nemzeti-liberálisok és a monarchiabarát kormánypártiak közötti ellentétek mellett a polgárságon belül megjelenik az osztrák/olasz kontra szlovén konfliktus.

A régió nyelvi helyzete sem a kiegyezés irányába hatott. A friuli nyelv ma újra él, de akkoriban haldoklott. A német használati köre beszűkült. Maradt az olasz és a szlovén. És a harc ezen

a területen is fellángolt. Közben a harcból háború lett, világháború, különleges helyi adok-kapokkal. A világháború elején az olaszokat internálták az osztrákok. A Birodalom persze több helyszínen vereséget szenvedett, ekkor a szlovénok következtek, őket az olasz katonák internálták. 1917-ben megint az osztrákok vadásztak „az áruló kollaboránsokra”. A háború végén Gorizia olasz város lett, tele monarchistákkal, „irredenta” olaszokkal, Jugoszláviát akaró szlovénokkal. Mindenki mindenkit vádolt, ki irredenta volt, ki hazafiatlan, ki olaszbarát, ki szlávbarát. Még a katolikusokat is „leszlávozták”.

Gorizia ugyan Olaszországhoz került, de a szlovénok is megerősödve kerültek ki a világháborúból, immár nem lehetett kulturálisan és társadalmilag is elmaradt népek tekinteni őket. Ugyanakkor a hivatalos egységesítő új olasz állami kultúra ellenséges volt a helyi kultúrával szemben, amelyben addig egyesültek az olasz, szlovén, friuli elemek és az osztrák örökség. Az olasz állam politikája a régió kíméletlen elolaszítását vette célba. A fasiszta párt és ideológia hatalomra jutása a végletekig vitte az erőszakos beolvasztás módszereit. (...)

A szlovénok meg közben csak vártak. A visszavágásra. Jugoszláviára.

A második világháború vége felé az olasz összeomlással egyre közelebb kerültek a vágyott lehetőséghez. Az 1943. szeptember 8-i tűzszünet, a király elmenekülése és Badoglio marsall hatalomra kerülése pillanatában az olasz hadsereg szétesik, 300 ezer olasz katona bolyong hazafelé Szlovéniában, Horvátországban, Dalmáciában, az országnak nincs igazi katonai ereje. Goriziába bevonulnak a németek, a város nem tudja, ki mellé álljon. Badoglio nem kell, a németek megszállók, a Nemzeti Felszabadítási Frontnak nincs még tekintélye, a partizánok híre nem a legjobb, bosszúállásokról, sőt tömeggyilkosságokról is hallani. Ráadásul a partizánok többnyire szlovénok. És a tetejében az Olasz Kommunista Párt támogatását is élvezik. Az OKP vagy nincs tudatában, vagy nem akarja észrevenni, hogy a Szlovén Felszabadítási Front valójában a titoista megszállást készíti elő. A titói stratégia pofonegyszerű: a megtámadott és önerejéből győztes ország által felszabadított „szláv” területek de facto Jugoszláviához csatolását a szövetségesek morálisan nem kérdőjelezhetik meg, és így Venezia Giulia mintegy természetes „hetedik köztársaságként” csatlakozik majd Jugoszláviához.

1945 április végén a német katonaság és közigazgatás elhagyja a várost. A nácik utóvédje, mintegy húszezer kollaboráns szerb csetnik és doni kozák be-

Gorizia és vidékének látképe, 1855-ben készült litográfia

tör Goriziába. Fosztogatnak, találmra gyilkolnak. A pusztító horda megjelenése véget vet a goriziaiak közel évezredes Csipkerózsika-álmának: fegyvert ragadnak, és kiszorítják a betolakodókat (akikre néhány hét múltán szörnyű vég vár: miután megadják magukat a szövetségeseknek – hogy ne kerüljenek Tito vagy Sztálin kezébe –, a szövetségesek a kozákokat átadják a Szovjetunióknak, a csetnikeket Jugoszláviának. A „haza”-térést egyikük sem éli túl, nagy részüket már útközben agyonlövik).

A város megváltja magát, de az öröm csak egy napig tart. 1945. május 2-án bevonul a IX. jugoszláv hadtest. Negyven napig tombol a pusztítás, rablás, fosztogatás. (...)

Az örökkévalóságnak tűnő negyven nap után bevonulnak a szövetségesek. 1946-ban Gorizia viszakerül Olaszországhoz, de a városban soha senki nem felejt el, hogy a kommunista pártvezér Togliatti Moszkvában még felajánlja Goriziát Triesztért cserében. Az üzlet nem jön létre, Gorizia marad, Triesztben csak 1954-ben vonják fel ismét az olasz trikolórt.

Gorizia veszteségei hatalmasak. Háromezer a halottak száma. Hátszaga, a megye területe 2725 négyzetkilométerről 211-re csökken, 42 településből csak 9 marad meg. Nyomasztó a politikai érdektelenség. A közigazgatás kiürült, dúlnak az etnikai ellentétek, a légkört a magánéletben is a bosszúvágy jellemzi. És a városra szó szerint leereszkedik a vasfüggöny: a vasút, az egykori nagy vívmány a határon túlra kerül. A szörnyű vaskerítés kerteket, veteményeseket oszt ketté, a temetőben a sírok között halad. Az iparnegyedek is a vasfüggönyön túl találhatóak, a városlakók munkanélkülivé válnak. Isztriából tömegesen érkeznek a menekültek, tovább nő a munkanélküliség, a lakáshiány és a már amúgy is magas népsűrűség. A kormány támogatja a régiót, vámmentes övezetét nyilvánítja, így viszont az elkényelmesedik: mivel nincs konkurencia, innováció sincs, gyengül a kezdeményező szellem.

De a város lényegében megvan, a megosztottság nem olyan, mint Berliné, csak néhány külső kerület marad a túloldalon, a jugoszlávok itt építik fel Nova Goricát. A két város között inkább affinitás van, semmint rokonság. És persze egy félelmetes, gyűlöletes vaskerítés, egy érthetetlen határ. Megannyi ellentét szimbóluma, egy győztes és egy vesztes állam, két kibékíthetetlen ideológia, két gazdasági rendszer, két etnikum közötti ellentét mindennapi mementója.

A világ kétpólusú, a háború hideg, Gorizia bizalmatlan. Történelmi status quóját belülről az önálló Friuli-tartomány udinei székhellyel történő létrejöttét követelő autonomisták, kívülről Tito szunnyadni nem akaró területi követeléseivel veszélyeztetik. De a legnagyobb veszély a végleges elszigetelődésé.

Kitörési kísérletek

A szellemi élet nehezen indul újra. Ötletekben ugyan nincs hiány, néhány meg is valósul, de aztán abbamaradnak a legszebb kezdeményezések is. Valószínűleg azért, mert csak a felszín érintik, Gorizia rendkívül összetett civilizációjának csak egyik-másik összetevőjéhez kötődnek. Íme a legjellemzőbb, legfontosabb komponensek: intézményeiben és kultúrájában a város már a XI. századtól kezdve Közép-Európa-hoz tartozott, együttesen van jelen a friuli/olasz és a szlovén etnikum, az ebből következő kulturális és nyelvi pluralizmussal, ebben a történelmi összefüggésben Gorizia erkölcsi, gazdasági és közigazgatási értelemben is központi helyet foglal el, kulturális élete összetett és életerős, hiszen egyaránt táplálkozik a latin mediterrán világból és a közép-európai kultúrából, benne folyamatosan szembesül és egymásba fonódik az olasz, a szlovén és a német kultúra.

A vasfüggöny ösztönző ereje

A goriziai közélet néhány főszereplőjében a hatvanas évek közepére erősödik meg a felismerés: a szörnyű és brutális határ inkább politikai, semmint civil választóvonal. A felismerést elősegíti néhány pozitív belső és külső változás.

1954-ben a Kereszténydemokrata Párt, élén De Gasperivel fordulatot hajt végre: az OKP előző évi előretörésére válaszolva nyit a fiatalok felé, az országos politikában és a városban is előretörnek az „ifjútörökök”. Egyikük, Renato Tubaro 1958-ban a „politikai pártoktól független vitaműhelyt” hoz létre, a város egyik nagyjáról elnevezett Rizzatti Politikai, Gazdasági és Társadalmi Kutatóközpontot (Centro Studi politici, economici e sociali Rizzatti). Célja a politikai tabutémák kezelése, megvitatása. 1959-ben megjelenik egy új szellemiségű, igényes helyi folyóirat is, az *Iniziativa Isontina* (Isonzó-vidéki kezdeményezések).

1955-ben Olaszország és Jugoszlávia szabályozza a kishatárforgalmat, megindul a határvidéken élő emberek rendszeres mozgása. Jugoszláviában komoly változások veszik kezdetüket. Az alkotmány még a központosító és a decentralizáló erők kompromis-

szuma, de kezd utat törni magának az öngazgatás elve és gyakorlata. Gorizia és Gorica között is javulnak a közvetlen kapcsolatok, a kormányfő, Aldo Moro is arra biztatja 1964-ben a goriziaiakat, hogy folytassák a közeledést.

Tubaro és barátai folytatják. Saját tapasztalataik alapján tudják már, hogy a túloldalon maradt barátok és családtagok, szlovének és olaszok nem vál-

toztak meg. Továbbra is értik, megértik egymást, közösek az emlékek; ismerősek, meghittek az újrafelfedezett szokások. De azt is világosan látják, hogy a politikai sorompók előbb-utóbb megváltoztathatják a jövő generációit, akik a végén még elhiszik, hogy a sorompó nemcsak hasznos, de szükséges is. Birokra kelnek éle-

tük nagy dilemmájával; miként lehet újra elindítani egy szélesebb párbeszédet az érinthetetlen vasfüggöny-határ ellenére?

Az alapítás

1965 egyik reggelén négy férfi futott össze az egyik közéleti egyletben: Sergio Katunarich, fiumei jezsuita atya, Rocco Rocco, a Rotary Klub főtitkára, költő, „civilben” röntgenorvos, Marino Marin és Renato Tubaro.

Részben véletlenül botlottak egymásba, de a találkozó eredménye már nem a véletlen műve volt. A beszélgetés végén megfogalmazták az őket évek óta gyötrő kérdésre a választ: a vasfüggönyön túl élő emberekkel kizárólag a kultúra révén lehet ismét kapcsolatba kerülni. Egyfelől azért, mert a találkozásnak ez a legkevésbé veszélyes ösvénye, viszonylag autonóm keretek között jöhet létre, és a többek között kulturális életükre oly büszke szocialista országok hatóságai valószínűleg már csak presztízssokokból sem utasítják el az elképzelést. Másfelől pedig azért – és ez a felismerés lényege –, mert Európa, így Közép-Európa megosztottságának alapvető, több évszázadra visszanyúló oka abban áll, hogy nem jött létre a különböző kultúrák közötti párbeszéd, hogy elmaradt egymás megismerése. (A gondolat megszületése után egy emberöltővel Renato Tubaro így összegzi döntésüket: „Azok a sorompók, amelyek 1989-ig a lehető legveszélyesebben osztották meg a nemzetközi közösséget, természetesen politikai, gazdasági, diplomáciai és katonai jellegűek voltak, de valódi gyökereik a különböző kultúrák közötti kommunikációképtelenségből eredtek. Miután rájöttünk a probléma lényegében kulturális természetére, szét akartuk törni a kommunikációképtelenség válaszfalát.”)

Nem állítottak össze munkatervet.

Nem szabtak maguknak határidőket.

De egy percig sem vártak a szervezéssel.

A várost úgy vonták be a dologba, hogy meghívták a társaságba az új, fiatal polgármestert, Michele Martinát. Hogy hangot adhassanak a kezdeményezésnek, elmondták tervüket az *Iniziativa Isontina* főszerkesztőjének. Mindketten igent mondtak, s így indult útjára a Közép-európai Kulturális Találkozók Egyesülete. (Az olasz elnevezésben valójában nem a „közép-európai” jelző szerepel – az olaszul *Centrouropei* volna –, hanem a németes *Mitteleuropei* szó. E különbség jelentőségére még visszatérünk.) Az egyesület aztán négy év múlva alakult át hivatalosan is intézetté, igazgatója addig is és utána is jó ideig Michele Martina volt.

Az alapítók tudatában voltak a nyugati aggodalmaknak, és volt fogalmuk a létező szocializmus országaiban uralkodó alapvető bizalmatlanságról, ezért igen óvatosan, nagy körültekintéssel láttak munkához. A legsemlegesebb témának a költészet tetszett. A találkozók legtermészetesebb székhelyének pedig Gorizia, részben hármaskultúrája és határmenti fekvése okán, részben kizárásos alapon: Triest még saját talpraállásával volt elfoglalva, Udine kulturális gyökerei pedig még nem találtattak elég mélynek (és barátaink nem felejtették el Udinének a közigazgatási bekebelezési kísérletet).

1966 áprilisában utaztak először külföldre a szervezők kongresszusi résztvevőket keresve, s első útjuk egy par excellence mitteleurópai országba, Magyarországra vezetett.

Miért „mitteleurópai”?

A Közép-európai (Mitteleurópai) Kulturális Találkozók Egyesülete alapítóinak hosszan kiérlelt elképzelése szerint tehát a két világnak, de legalábbis kulturális képviselőiknek találkozniuk kell. Goriziának pedig „rá kell venni őket, hogy tegyék meg a valódi és termékeny kommunikációt megnyitó lépéseket: mutatkozzanak be, ismerkedjenek össze, elegyedjenek szóba egymással, hozzák létre az akkor uralkodó politikai hatalmak által ellenzett állandó kapcsolattartás alapjait” (Tubaro). Ez volt a felismerés, innen az egyesület, a későbbi intézet neve. A zseniális telitalálat pedig a „mitteleurópai” melléknév. Ez a mindent helyére tevő szó az intézet számára kezdettől fogva egyszerre volt az öröm és az üröm forrása. Az öröme, hiszen az intézet munkájának tudományos értéket adott, kulturális méltósággal ruházta fel. Ráadásul a lehető legpontosabban foglalta össze az alapítók szándékait, céljait, a

Renato Tubaro

közös gyökerek kutatását, ami egy szép napon – miért is ne, bár erről az ábrándról mindenki hallgatott – az esetleges közös jövő kérdéseinek felvázolásáig is elvezethet. De ami már jó ideje – különösen a berlini fal leomlása után – mindenki számára világos, egyeseknek mégsem volt egyértelmű, sőt. Üröm az örömben: a „mitteleurópai” cégtábla dühödt támadások céltáblája volt hosszú évekig. Az Osztrák–Magyar

Szomráky Béla és Módos Péter az 1998-as tanácskozáson

Monarchiába visszavágyódással, sanda nosztalgizálásal vádolták az intézetet mindazok, akik – tévesen – a Habsburg Monarchiával azonosították a közép-európaiság fogalmát. A neofita nacionalisták buzgalmát persze részben még meg is lehet érteni, hiszen az első találkozó időpontjában még ötven év sem telt el a sok-sok évszázadon keresztül Görz néven ismertebb város Olaszországhoz csatolása óta. Noha a politikai vádaskodások mellett tudományos viták is folytak (és folynak) a közép-európaiság fogalmáról, tartalmáról (néhány előadó még később is célzott a mitteleurópaizmus szerinte intim kapcsolatára a pángermanizmussal – amit a többiek rendre megcáfoltak), a félelem anakronisztikusak voltak, ráadásul – minden rosszban van valami jó – a vádaskodások paradox módon megkönnyítették az intézet fennmaradását, ugyanis kiiktattak egy másik lehetséges vádat, azt, hogy a találkozók a pánszlávizmus malmára hajtják a vizet. Noha a „mitteleurópai” jelző az első években nagy vihart kavart, az intézet állta a sarat, hiszen világosan látta, hogy ezt a jelzőt másra cserélni, vagy éppenséggel kihagyni nem lehet. Hiszen az egész kezdeményezés célja az volt, hogy feltámassza a régió társadalmi között a valamikori szívélyes érintkezést, hogy visszatérjen a megértés latinok, németek, szlávok és – a szűkebb környezetet tágítva – magyarok között. Az intézet a történelmi-földrajzi régió pontos kijelölésével egyben rátaálalt Gorizia – történelméből és helyzetéből fakadó – igazi hivatására, a kulturális híd politikai szerepére.

Európai Utas, 38. sz. 2000/1.